

JÓZEF BANIAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Socjologii
e-mail: j.baniak@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-8423-5362>
<https://doi.org/10.14746/h.2023.4.2>

Wyobrażenia i wiara w Boga dorosłych katolików w Polsce w drugiej połowie XX wieku i obu dekadach XXI wieku. Na podstawie wyników badań socjologicznych

*Images and Faith in God of adult Catholics in Poland in the second half
of the 20th century and in both decades of the 21st century.
Based on the results of sociological research*

Boga można ujrzyć tylko w duchu i bez żadnych obrazów. Aby poznać istotę Boga w Jego wielkości, trzeba najpierw poznać istotę samego siebie w swojej małości, jako że nikt nie pozna Boga, kto wcześniej nie poznał siebie.

Mistrz Johannes Eckhart

Abstract. *In this article I present the attitude of adult Catholics in Poland in the second half of the 20th century and in both decades of the 21st century towards Theocentric dogmas and the indicators of their faith in the religious meaning of these dogmas. The basis for the analysis of the attitude of adult Roman Catholics in Poland to these dogmas of the Christian faith are the results of sociological research carried out the turn of the 20th and 21st centuries. These studies showed that in the second half of the 20th century, a much greater percentage of adult Catholic in Poland accepted Theocentric dogmas and declared their faith in their religious mening than in both decades of the 21st century.*

Keywords: *Christian faith, Theocentric dogmas, religious meaning of the Theocentric dogmas, adult Catholics, the second half of the 20th century, two decades of the 21st century*

Wstęp

W artykule tym skoncentruję uwagę na socjologicznym wymiarze wiary i wierzeń religijnych dorosłych katolików polskiego obrządku rzymskiego dotyczącym teocentrycznych dogmatów wiary chrześcijańskiej. Inaczej kwestię tę ujmując, ukazę tu ideologiczny lub przekonaniowy wymiar religijności tych katolików, obejmujący ich deklaracje wiary w te dogmaty, które oni złożyli w latach 1965–2020 podczas badań socjologicznych. W pierwszej kolejności zaś zaprezentuję syntetycznie spojrzenie kilku socjologów religii na ten wymiar religijności dorosłych katolików. Spojrzenie to stanowi podstawę teoretyczną dla empirycznego ujęcia ich wiary i wierzeń dotyczących dogmatów teocentrycznych.

Władysław Piwowski zaznaczał, że postawy ludzi wobec dogmatów wiary nie bywają jednolite, ale są zróżnicowane ze względu na własny poziom: od wiary pogłębionej i umocnionej, przez wiarę częściową (postawy selektywne wobec wiary), aż do indyferentyzmu religijnego i niewiary. Postawy te są formowane w procesie socjalizacji jednostki i w warunkach określonej kultury. Przemiany cywilizacyjne pogłębiają rozbieżności między wymaganiami doktrynalnymi Kościoła a faktycznymi postawami religijnymi katolików, powodują też wzrost odsetka osób kwestionujących lub odrzucających prawdę wiary, ujęte w kościelnym nauczaniu w formuły i zalecenia praktyczne¹.

Zapytajmy więc, jak kształtowały się wskaźniki wiary dorosłych katolików polskiego obrządku rzymskiego w dogmaty teocentryczne w przyjętym okresie przełomu XX i XXI wieku, ustalone w wielu badaniach socjologicznych i sondażach opinii publicznej? W jakim kierunku podążały zmiany w deklaracjach wiary badanych katolików dorosłych w te dogmaty? Jaki wpływ na kierunek tych zmian miały uwarunkowania charakterystyczne dla obu przedziałów okresu przełomu wieków? Odpowiedź na te pytania umożliwią wyniki badań socjologicznych i sondażów opinii publicznej z lat 1965–2020. Pytania te stanowią problematykę badań podejmowaną przez ich autorów.

Problem badawczy ujęty w tym opracowaniu mieści się w ogólnym pytaniu: Czy wszyscy badani dorośli katolicy polscy obrządku rzymskiego akceptowali w latach 1965–2020 dogmaty teocentryczne wiary chrześcijańskiej, a w efekcie tej postawy wierzyli w religijny sens i autentyczność tych dogmatów? Przedmiotem tego artykułu są deklaracje wiary i niewiary dorosłych katolików polskiego obrządku rzymskiego w dogmaty teocentryczne, ustalone wówczas w badaniach socjologicznych. Z kolei jego celem jest ukazanie i analiza socjologiczna deklaracji akceptacji i odrzucenia, wiary i niewiary badanych dorosłych katolików polskiego obrządku rzymskiego w dogmaty teocentryczne.

¹ W. Piwowski, *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym. Studium socjologiczne*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 1977, s. 176.

Podczas opracowywania różnych materiałów źródłowych, zebranych w postaci empirycznych wyników licznych i zróżnicowanych metodologicznie badań socjologicznych, zastosowałem metodę historyczno-porównawczą, selekcji i doboru wyników tych badań, socjologicznej analizy treści zastanych opracowań i wyników badań, metodę statystyczną i korelacji zmiennych². Szczegółowe zaprezentowanie wskaźników z różnych badań socjologicznych dotyczących osobistych deklaracji akceptacji i kwestionowania dogmatów teocentrycznych przez dorosłych katolików polskich wskazuje na odrębność tych deklaracji w poszczególnych środowiskach – zarówno w minionym, jak i obecnym wieku, a zarazem pozwala na dostrzeżenie kierunków zmian w nastawieniu ich do tych dogmatów.

1. Wiara katolików w Boga jako Siłę Wyższą

Czy dorośli katolicy polscy, uczestniczący w różnych badaniach socjologicznych w XX i XXI wieku, wierzyli w Boga jako Siłę Wyższą, czy też w tej Sile Wyższej dostrzegali Boga, zgodnie z własnymi wyobrażeniami jego boskich atrybutów? Jaki odsetek tych katolików odrzucał możliwość istnienia Siły Wyższej jako Boga lub sprzeciwiał się określaniu Boga jako Siły Wyższej? Badania socjologiczne umożliwią odpowiedź na te pytania.

Z badań zrealizowanych przez Janusza Mariańskiego w rejonie Puław w latach 70. i 80. XX wieku wynika, że wśród aż 81,1% respondentów wierzyło w istnienie Siły Wyższej od człowieka, która jest Bogiem i rządzi całym wszechświatem, 4,1% – nie wierzyło w taką postać Boga, 13,7% – nie miało własnego poglądu na ten temat, a 1,2% nie udzieliło odpowiedzi na postawione pytanie. Autor zaznaczał, że „pewna część tych respondentów, którzy aprobowali istnienie Boga pod postacią Siły Wyższej, Ducha czy Absolutu – nie przypisywała mu cech osobowych. Zatem wyznawali oni deizm, panteizm lub zajmowali inne jeszcze stanowiska światopoglądowe, kwestionując w ten sposób istnienie Istoty Najwyższej. Prawdopodobnie mieli oni niejasne pojęcie Boga”³.

Sondaż socjologiczny zrealizowany przez Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC w 1998 roku wykazał, że zdecydowana większość dorosłych Polaków (95,3%) wierzyła w Boga definiowanego jako Siła Wyższa. W 1991 roku wiarę tę podzielało mniej badanych, gdyż 84,3%, co oznaczało wzrost odsetka wierzących o 11 p.p. w 1998 roku. W kategorii środowiska społecznego najwyższy wskaźnik wiary w Siłę Wyższą, którą nazywany Bogiem czy Absolutem, uzyskali mieszkańcy

² Zob. E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, W. Betkiewicz i in., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, ss. 353–360; H.C. Blalock, *Statystyka dla socjologów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1977, ss. 430–433; S. Nowak, *Metodologia badań socjologicznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1965, s. 214.

³ J. Mariański, *Religijność w procesie przemian. Szkice socjologiczne*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1991, s. 25.

wsi (97,6%) i mieszkańcy miast mających od 20 tys. do 100 tys. mieszkańców (96,3%)⁴.

Katolicy, reprezentujący trzy pokolenia, badani przez Marka Korzeniowskiego w 2002 roku w rejonie Kędzierzyna-Koźła w 92,4%, deklarowali wiarę w istnienie Siły Wyższej od człowieka, którą można nazwać Bogiem. W kolejnych pokoleniach wiarę tę deklarowało: w najstarszym (I) – 97,2%, w średnim (II) – 91,3%, w najmłodszym (III) – 88,9%; głęboko wierzący – 98,0%, wierzący – 98,2%. Natomiast zaledwie 3,2% badanych wyznało, że nie wierzą w istnienie Boga pod postacią Siły Wyższej od człowieka, w tym w pokoleniu I – 1,9%, w pokoleniu II – 4,3%, w pokoleniu III – 3,4%. Pozostali respondenci albo nie umieli zająć stanowiska w tej kwestii – 3,5% (0,9%, 3,5%, 6,0%), albo nie udzielili odpowiedzi – 0,9% (0,0%, 0,9%, 1,7%)⁵.

Z badań ogólnopolskich CBOS z 2016 roku wynika, że jedna czwarta spośród nich nie wierzyła wprawdzie w Boga osobowego, ale uznawała istnienie pewnego rodzaju Siły Wyższej mającej atrybuty boskie (24,0%). Natomiast co czwarte spośród deklarujących niewiarę można określić jako konsekwentnego ateistę (25,0%), czyli takiego, który jest pewien, że nie istnieje żadnego rodzaju Siła Wyższa jako Bóg, a zarazem jest przekonany, że śmierć jest końcem wszystkiego⁶.

W podsumowaniu należy zaznaczyć, iż średni wskaźnik z wszystkich badań tu prezentowanych orientacyjnie ukazuje, że w całej zbiorowości dorosłych katolików dorosłych 82,2% deklarowało wiarę w istnienie Boga pod postacią Siły Wyższej, a 7,3% nie wierzyło w taką możliwość. Natomiast 10,5% nie potrafiło odnieść się do tej kwestii lub odmówiło odpowiedzi na pytanie jej dotyczące.

2. Wiara katolików w Boga istniejącego w Trójcy Osób Boskich

Centralnym dogmatem wiary chrześcijańskiej jest istnienie Boga w Trójcy Osób Boskich. W Katechizmie Kościoła Katolickiego istnieje zapis informujący, że „Kościół wyraża swą wiarę trynitarną, wyznając jednego Boga w trzech Osobach: Ojca i Syna i Ducha Świętego. Trzy Osoby Boskie są jednym Bogiem, ponieważ każda z nich co do natury jest pełnym Bogiem. Osoby Boskie rzeczywiście różnią się między sobą ze względu na relacje, w jakich pozostają one względem siebie: Ojciec jest Tym, który rodzi Syna, Syn jest tym, który jest zrodzony przez Ojca, Duch Święty jest tym, który pochodzi od Ojca i Syna. Każda jednak Osoba Boska

⁴ Zob. E. Jarmoch, *Doświadczenie religijne*, w: *Religijność Polaków: 1991–1998*, red. W. Zdaniewicz, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2001, ss. 38–39.

⁵ M. Korzeniowski, *Religijność pokoleń. Studium przypadku rejonu kędzierzyńsko-kozielskiego*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2005, s. 113.

⁶ R. Boguszewski, *Od zinstytucjonalizowanej do zindywidualizowanej: religijność Polaków w procesie przemian*, w: *Globalny i lokalny wymiar religii. Polska w kontekście europejskim*, red. I. Borowik, A. Górný, W. Świątkiewicz, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2016, ss. 143–144.

wypełnia wspólne dzieło według swojej osobowej właściwości⁷. Tę prawdę wiary Kościół katolicki przekazuje swoim wiernym w nauczaniu powszechnym oraz dzieciom i młodzieży podczas katechezy szkolnej. Zatem prawdę tę wierni w obu kategoriach powinni znać.

Zapytajmy więc, jaki odsetek dorosłych katolików polskich deklarował w XX i XXI wieku wiarę w Boga istniejącego w Trójcę Osób Boskich, a jaki odsetek wśród nich wątpił w sens tej prawdy i nie wierzył w Boga istniejącego w Trójcy Świętej? Wyniki dostępnych badań i sondaży umożliwią odpowiedź na te pytania.

Ryszard Kamiński, na podstawie badań socjologicznych zrealizowanych w Polsce przez Katedrę Socjologii Religii KUL na przełomie 70. i 80. XX wieku w 61 parafiach terytorialnych: wiejskich (A, B, C), miejskich (D, G), wiejsko-miejskich (E, F) wykazał także nastawienie dorosłych katolików rzymskich do dogmatów teocentrycznych. Rozkład statystyczny deklaracji respondentów dotyczących akceptacji (wiary), braku akceptacji (niewiary) i wątpliwości w ich sens jest następujący w ujęciu ogólnym i w poszczególnych parafiach: 1) wierzę – 91,% (w parafiach: A – 88,3%, B – 83,4%, C – 89,2%, D – 91,9%, E – 94,8%, F – 97,0%, G – 94,2%); 2) nie wierzę – 2,3% (w tym w parafiach: A – 2,4%, B – 4,3%, C – 2,4%, D – 2,2%, E – 1,9%, F 1,4%, G – 1,6%); 3) wątpię – 5,6% (w tym w parafiach: A – 9,2%, B – 10,1%, C – 5,6%, D – 5,4%, E – 3,1%, F – 2,7%, G – 3,1%). Autor zaznaczał, że dominująca większość parafian wszystkich kategorii podkreślała swą przynależność do wspólnoty ludzi wierzących poprzez akceptację prawdy o Trójcy Świętej. We wszystkich środowiskach parafianie osiągnęli wyższe wskaźniki akceptacji i wiary niż poprawnej znajomości dogmatu o Trójcy Świętej⁸.

Badania socjologiczne zrealizowane przez Janusza Mariańskiego w latach 1967–1976 w wiejskim rejonie uprzemysłowionym Płocka wykazały, że dominujące odsetki dorosłych katolików deklarowały wiarę w istnienie Boga w Trójcy Osób Boskich: Boga Ojca, Syna Bożego i Ducha Świętego. W parafiach wiejskich wiarę w Trójcę Świętą deklarowało w 1967 roku 97,7% i w 1976 roku – 93,9% (spadek o 3,8 p.p.), a także 88,8% wychodźców ze wsi mieszkających w Płocku. Niewielkie odsetki badanych w każdym z tych trzech środowisk wątpiły w istnienie Trójcy Świętej: w 1967 roku – 2,0% i w 1976 roku 4,1% (wzrost o 2,1 p.p., oraz 5,0% wychodźców ze wsi). Natomiast pozostali respondenci nie wierzyli w istnienie Boga w Trójcy Świętej: parafianie wiejscy – 0,3% i 2,0% (wzrost o 1,7 p.p.) oraz 6,2% wychodźców ze wsi. Jeśli dołączymy wątpiących do grupy wierzących w Trójcę Osób Boskich, otrzymamy większe odsetki wierzących w Boga: wśród parafian wiejskich – 99,7% i 98,0% oraz wśród wychodźców ze wsi – 93,8%⁹.

⁷ *Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2005, s. 36.

⁸ R. Kamiński, *Przynależność do parafii katolickiej. Studium pastoralne*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1987, s. 186.

⁹ J. Mariański, *Dynamika przemian religijności wiejskiej w rejonie płockim w warunkach industrializacji (1967 – 1976)*, Pallottinum, Warszawa 1984, s. 203.

Badania socjologiczne zrealizowane pod kierunkiem Władysława Piwowarskiego w latach 1967–1970 ubiegłego wieku wśród dorosłych katolików mieszkających w czterech parafiach wiejskich zlokalizowanych w powiecie puławskim (Garbów – A, Gołąb – B, Końskowola – C, Markuszów – D) wykazały między innymi deklaracje wiary, niewiary i wątpliwości w wierze respondentów w Trójcę Osób Boskich. Wskaźniki deklaracji wiary są następujące: ogółem – 93,0%, a w tym poszczególnych parafiach: A – 94,7%, B – 98%, C – 91,5%, D – 87,8%. Największa rozpiętość występuje między parafią B i D, gdzie różnica wskaźników wynosi 10,2 p.p. Dla parafii B, a na niekorzyść parafii D, która była wtedy najbardziej zaawansowana w procesie urbanizacji. Badania te wykazały także, iż ogółem 2,5% respondentów ujawniło brak wiary w Trójcę Świętą, w tym w parafii A – 2,0%, w B – 1,2%, w C – 3,1% i w D – 3,8%; największy odsetek deklarujących brak wiary wystąpił też w parafii D, a najmniejszy w parafii B (różnica między wskaźnikami wynosi 2,6 p.p.). Ponadto 4,3% ogółem, w tym w parafiach: A – 2,7%, B – 0,8%, C 5,4%, D – 8,4%, stwierdziło, że wątpili w istnienie Boga w Trójcy Osób Boskich. Najwięcej „wątpiących” było w parafii D, a najmniej w parafii B, gdzie różnica między wskaźnikami wynosiła 7,6 p.p. Zatem trudności z wiarą w ten dogmat religijny miało ogółem 6,9% dorosłych katolików wiejskich, w tym w kolejnych parafiach: A – 4,7%, B – 2%, C – 8,5%, D – 12,2%. Na pytanie, „dlaczego tak sądzą”, odpowiadali, że „trudno dzisiaj przyjąć Boga w trzech osobach”. Autor badań zaznacza, że „po prostu, prawda o Trójcy Świętej jest dla nich niezrozumiała”¹⁰.

Badania socjologiczne zrealizowane pod kierunkiem Władysława Piwowarskiego w latach 1969–1973 w dwóch parafiach w Puławach (P i U) i w jednej parafii w Kazimierzu Dolnym poświęcone religijności i moralności dorosłych katolików miejskich obejmowały również deklaracje respondentów dotyczące ich wiary, niewiary i wątpliwości związanych z uwierzeniem w istnienie Boga w Trójcy Osób Boskich. Ogółem wiarę w Trójcę Świętą we wszystkich trzech parafiach deklarowało 84,2% badanych dorosłych katolików, w tym w miastach następująco: Puławy P – 80,5% i Puławy U – 81,4% oraz w Kazimierzu Dolnym – 90,8%. W istnienie Trójcy Świętej ogółem nie wierzyło w obu miastach 3,9% badanych, w tym największy odsetek w parafii puławskiej P (6,5%) a w drugiej parafii w Puławach U i w parafii w Kazimierzu Dolnym odsetki niewierzących są niemal identyczne (2,7% i 2,6%). Znacznie większe zaś są odsetki badanych, którzy wątpili w sens tej prawdy wiary chrześcijańskiej: ogółem – 8,6%, a w parafiach następująco: Puławy P – 9,3% i Puławy U – 11,5% oraz w Kazimierzu – 4,9%. Zatem najczęściej wątpiących w istnienie Boga w Trójcy Świętej było w puławskiej parafii U, a najmniej w parafii w Kazimierzu (różnica wskaźników między nimi jest znaczna i wynosiła 6,6 p.p. Pozostali respondenci nie odpowiedzieli na pytanie dotyczące tej kwestii (3,7%, 4,4%, 1,7%)¹¹.

¹⁰ W. Piwowarski, *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji. Studium socjologiczne*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 1971, ss. 142–143.

¹¹ W. Piwowarski, *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym...*, s. 194.

Badania socjologiczne zrealizowane w Kaliszu w latach 1983–1984 wśród rdzennych mieszkańców tego miasta (autochtonów) i wśród osób napływowych ze wsi tutejszego regionu (imigrantów) dotyczyły zmian w religijności i moralności tutejszych katolików dwóch procesów industrializacji i ruralizacji. Zakres badań obejmował także wymiar ideologiczny religijności respondentów – wiarę w sens dogmatów katolickich, w tym wiarę w istnienie Boga jako Trójcy Osób Boskich. Deklaracje wiary respondentów w Trójcę Świętą są następujące: a) wierzę – łącznie: 79,3% (w tym autochtoni – 80,8% i imigranci ze wsi – 75,2%); b) wątpię – łącznie: 10,1% (w tym, odpowiednio – 9,6% i 11,6%); c) nie wierzę – łącznie: 7,8% (w tym 7,3% i 8,7%); d) brak odpowiedzi: 2,8% (w tym 2,3% i 4,5%). Jeśli dołączymy wątpiących w wierze do wierzących całkiem w Trójcę Świętą, to wskaźniki wierzących w prawdę będą wynosiły: łączny – 89,4%, wśród autochtonów – 90,4% i wśród imigrantów ze wsi – 89,4% (czyli mniej o 1 p.p.)¹².

Katolicy reprezentujący trzy pokolenia w rejonie Kędzierzyna-Koźła, badani przez Marka Korzeniowskiego w 2002 roku, deklarowali wiarę w istnienie jednego Boga w trzech Osobach w następujący sposób: wierzyli – ogółem 90,9%, w tym w pokoleniu najstarszym (I) – 96,5%, w pokoleniu średnim (II) – 93%, w pokoleniu najmłodszym (III) – 83,8%. Niewielka różnica pomiędzy pokoleniem pierwszym i drugim (3,3 p.p.) wzrasta w odniesieniu do pokolenia trzeciego (12,5 p.p.). Osoby głęboko wierzące częściej wierzą w Trójcę Świętą (98,7%) niż osoby wierzące (94,4%) i zdecydowanie częściej niż osoby o innych deklaracjach (34,6%). Zdecydowanie najczęściej wiarę w Trójcę Osób Boskich deklarowali respondenci praktykujący systematycznie (96,4%) niż niesystematycznie (86,0%), a następnie rzadko (69,6%) i wcale niepraktykujący (25,0%). Na akceptację tego dogmatu wiary wpływało też wykształcenie respondentów: najliczniej wierzyli w Trójcę Świętą respondenci mający podstawowe wykształcenie (98,4%), a już rzadziej z zasadniczym zawodowym (96,8%), ze średnim (87,7%), zaś najrzadziej z wyższym wykształceniem (77,4%). Różnica pomiędzy respondentami mającymi wykształcenie podstawowe i wyższe jest znaczna i wynosiła 21 p.p. Niewielkie odsetki respondentów oznajmiły, że nie wierzą w istnienie Boga w Trójcy Świętej: ogółem – 2,9%, w tym w pokoleniu I – 1,9%, w pokoleniu II – 1,7% i w pokoleniu III – 5,1%. Pozostali respondenci albo mieli trudności z określeniem własnego stanowiska – 3,8% (w tym: 1,9%, 3,5%, 6%), albo nie udzielili odpowiedzi na pytanie – 2,4% (w tym: 0,0%, 1,7%, 5,1%). Trudności w uwierzeniu w tę prawdę religijną mieli respondenci z najmłodszego pokolenia (16,2%), a najmniejszy odsetek w pokoleniu najstarszym (3,8%), zaś pośrodku są respondenci z pokolenia średniego – 6,9%¹³.

¹² J. Baniak, *Religijność miejska w warunkach uprzemysłowienia i ruralizacji na przykładzie Kalisza. Studium socjologiczne*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 1990, s. 197.

¹³ M. Korzeniowski, *Religijność pokoleń...*, ss. 111–112.

Dorośli katolicy w diecezji sandomierskiej badani przez Edwarda Mariana Frankowskiego w latach 1998–2003 deklarowali w następujący sposób wiarę w istnienie Boga w Trójcy Osób Boskich: wierzyli ogółem – 91%, w tym kobiety – 93,8% i mężczyźni – 91,7%, w wieku 18–25 lat – 94,6%, w wieku 36–40 lat – 93,2%, wieku 51–60 lat – 93,4%, powyżej 60 lat – 91,6%; głęboko wierzący – 98,2%, wierzący – 94,7%, niezdecydowani, ale przywiązani do tradycji religijnej – 50%, obojętni religijnie – 18,2%, deklarujący brak wiary 75,0%; praktykujący systematycznie – 97,4%, niesystematycznie – 93%, rzadko praktykujący – 67,6%, niepraktykujący – 48%¹⁴.

W podsumowaniu można powiedzieć, że dominująca większość dorosłych katolików w Polsce wierzyła w XX i XXI wieku w istnienie Boga w Trójcy Świętej, a brak wiary deklarował zaledwie śladowy ich odsetek. Różnicę tę potwierdza średni wskaźnik z wszystkich badań tu prezentowanych, według którego w Boga w Trójcy Świętej wierzyło 86,6% dorosłych katolików, a nie wierzyło w tę prawdę 7,2%, zaś 6,2% badanych nie zajęło stanowiska w tej kwestii. Wskaźnik ten jest nieznacznie większy od wskaźnika katolików definiujących Boga jako Siłę Wyszłą (86,6% wobec 82,2%), co może oznaczać niezrozumienie przez nich kwestii „boskości” Boga jako podstawowej jego cechy, którą oni akceptowali.

3. Wiara katolików w Boga – Stwórcę świata i ludzi

W Katechizmie Kościoła Katolickiego czytamy:

Bóg stworzył wszechświat w sposób wolny, według swojej mądrości i miłości. Świat nie powstał w wyniku jakiejś konieczności, ślepego przeznaczenia czy przypadku. Bóg stworzył „z niczego” („ex nihilo”, 2 Mch 7, 28) świat uporządkowany i dobry, który sam przewyższa w sposób nieskończony. Bóg zachowuje i podtrzymuje go w istnieniu, pozwala mu działać i prowadzi do jego celu przez swojego Syna i Ducha Świętego. Człowiek jest szczytem stworzenia, ponieważ został stworzony na obraz i podobieństwo Boże¹⁵.

Jak do tych założeń dogmatycznych chrześcijaństwa odnieśli się badani w XX i XXI wieku dorośli katolicy polscy: czy byli przekonani i wierzyli, że Bóg jest stwórcą nieba, całego wszechświata, ziemi i ludzi? Czy akceptowali bez zastrzeżeń sens dogmatu o stworzeniu świata przez Boga z niczego, bez niczyjej pomocy? Z kolei ilu spośród nich kwestionowało sens tego dogmatu i odrzucali go z różnych powodów? Czy wszyscy akceptowali także tezę mówiącą, że Bóg – Stwórca powołał do życia człowieka na swój boski obraz i podobieństwo własne? Czy

¹⁴ E.M. Frankowski, *Religijność katolików diecezji sandomierskiej. Studium socjologiczne*, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej w Stalowej Woli, Sandomierz–Stalowa Wola 2006, ss. 166–167.

¹⁵ *Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego*, ss. 37–39.

wierzyli w sens obu tych dogmatów chrześcijańskich? Wyniki wielu dostępnych badań socjologicznych na ten temat umożliwią odpowiedź na te pytania.

Ryszard Kamiński ustalił na podstawie wyników ogólnopolskich badań socjologicznych z lat 1967–1984 dotyczących dynamiki zmian w religijności dorosłych katolików miejskich i wiejskich mieszkających w 61 parafiach, jakie były ich przekonania religijne dotyczące dogmatu o stworzeniu przez Boga świata i ludzi. Jaki zatem odsetek tych katolików akceptował, a jaki kwestionował sens tego dogmatu wiary? Wskaźniki nastawienia respondentów do tego dogmatu są następujące: wierzyło – ogółem 83,4%, w tym w poszczególnych parafiach: A – 73,2%, B – 76,6%, C – 78,%, D – 83,3%, E – 94,3%, G – 94,9%. Autor pisze, że akceptacja prawdy o stworzeniu świata kształtuje się w poszczególnych środowiskach na różnym poziomie. Podobnie jak w istnienie Boga, tak i w stworzenie świata i ludzi wierzy więcej parafian wiejskich (parafie E i G) niż miejskich (parafie A, B, C). Parafie D uzyskały poziom akceptacji tej prawdy niższy niż środowiska wiejskie, a wyższy niż środowiska miejskie. Jednocześnie 4,8% badanych nie wierzyło w tę prawdę religijną, w tym w parafiach: A – 8,4%, B – 5,7%, C – 6,5%, D – 4,7%, E – 2,4%, G – 0,8%. W ocenie autora, zarówno negujących, jak i wątpiących w stworzenie świata i ludzi jest znacznie więcej w środowiskach miejskich (A, B, C) niż wiejskich (E, G)¹⁶.

Katolicy wiejscy i wychodźcy ze wsi w uprzemysłowionym rejonie płockim badani przez Janusza Mariańskiego w latach 1967–1976 w następujący sposób odnieśli się do dogmatu wskazującego na stworzenie świata i ludzi przez Boga, który wszystko wie i na wszystko ma wpływ: a) bardzo silnie zgadzam się: parafianie wiejscy – 37,6% i wychodźcy ze wsi – 30,7%; b) zgadzam się – 53,2% i 52%; c) częściowo zgadzam się – 3,4% i 10,6%; d) nie zgadzam się – 2% i 5%; e) bardzo silnie nie zgadzam się – 0,7% i 1,1%; f) brak odpowiedzi – 3,1% i 0,6%. Pełna akceptacja dogmatu o Bogu Stwórcy i rządcy świata przejawiała się u 90,8% mieszkańców parafii wiejskiej i u 82,7% wychodźców ze wsi. Częściową zgodę na to stwierdzenie lub jej brak zadeklarowało 6,1% badanych z grupy pierwszej i 16,7% z grupy drugiej¹⁷.

Katolicy miejscy i imigranci wiejscy w Kaliszu w latach 80. ubiegłego wieku w następujący sposób odnieśli się do dogmatu o stworzeniu przez Boga świata i ludzi: a) powołał go do istnienia Bóg z niczego w akcie stworzenia i wyposażył w prawa rozwoju: łącznie – 71,3%, w tym autochtoni – 72,1% i imigranci wiejscy – 71,3%; b) materia istniała zawsze i nikt jej nigdy nie stwarzał, świat nie zależy więc od Boga: 6,9% (w tym – 6,9% i 6,7%); c) brak logicznej, pełnej i sensownej odpowiedzi na to pytanie: 10,8% (w tym – 11% i 10%); d) mam własny inny pogląd na ten temat: 4,6% (w tym – 4,7% i 4,5%); e) nie orientuję się zupełnie: 4,5% (w tym –

¹⁶ R. Kamiński, *Przynależność do parafii katolickiej...*, s. 185.

¹⁷ J. Mariański, *Dynamika przemian religijności wiejskiej w rejonie płockim w warunkach industrializacji (1967–1976)*, Pallottinum, Warszawa 1984, s. 200.

3,9% i 6,1%); f) brak danych: 1,9% (w tym – 1,4% i 3,5%). Badania te wykazały, że z jednej strony większość katolików miejskich i imigrantów ze wsi akceptowało dogmat o stworzeniu świata i ludzi przez Boga, a z drugiej strony 28,7% badanych, w tym 27,9% autochtonów i 30,8% imigrantów wiejskich zakwestionowało w różny sposób sens tego dogmatu i nie wierzyło w stworzenie świata i ludzi przez Boga¹⁸.

Wśród badanych przez Marię Libiszowską-Żółtkowską pod koniec lat 80. ubiegłego wieku inteligentów polskich zaledwie 27,4% uznawało tezę, że człowiek został stworzony przez Boga i 35,4% – że Bóg jest Stwórcą życia organicznego, z którego w drodze ewolucji wykształcił się człowiek; 32,7 – że życie i człowiek powstały zgodnie z prawami przyrody, bez ingerencji sił nadprzyrodzonych, a 4,5% – miało inne zdanie. Autorka badań stwierdziła:

W sumie około trzecia część inteligentów deklarujących wiarę odchodzi – w różnym stopniu – od wiary kościelnej, od ortodoksyjności w kierunku wiary jeszcze zorientowanej na Boga osobowego, ale już subiektywnie interpretującej treści doktryny religijnej¹⁹.

Nauczyciele w województwie świętokrzyskim badani przez Marię Sroczyńską w 1992 roku odnieśli się do dogmatu o stworzeniu świata i człowieka przez Boga i wyrazili swoją wiarę w jego sens w następujący sposób: zdecydowanie zgadzam się: stworzenie świata przez Boga – 64% i stworzenie człowieka – 60,9%; raczej zgadzam się – 14,5% i 14,6%; raczej nie zgadzam się – 4,5% i 5,1%; zdecydowanie nie zgadzam się – 2,8% i 3,4%; trudno mi powiedzieć – 11,2% i 12,0%; brak danych – 3% i 4%²⁰.

Katolicy dorośli w Warszawie mieszkający w trzech różnej wielkości parafiach, pytani podczas badań w latach 1977, 1981 i 1982 o akceptację dogmatu o stworzeniu świata i rządzenie nim przez Boga, deklarowali wiarę w prawdziwość i sens tego dogmatu w następujących odsetkach własnych zbiorowości: w parafii A – 68,5%, w parafii B – 68,8%, w parafii C – 69,7%, a średni wskaźniki wiary z wszystkich parafii badanych wynosił 68,9%. Jan Gryciuk zaznaczał, że niewątpliwie są to niskie wskaźniki akceptacji tego dogmatu wiary wśród parafian wielkomięjskich. Oznacza to, że znaczne ich odsetki nie wierzyły lub nie zajęła własnego stanowiska w tej kwestii, jeśli zestawić je z odsetkami akceptujących dogmat o Trójcy Osób Boskich (A – 85%, B – 82,1%, C 95,3%, a wskaźnik średni – 87,5%, czy też z odsetkami badanych parafian deklarujących wiarę w Boga: 96,1%, 90,2%, 68,3% i średnia wiary – 84,9%)²¹.

¹⁸ J. Baniak, *Religijność miejska w warunkach uprzemysłowienia i ruralizacji...*, ss. 198–199.

¹⁹ M. Libiszowska-Żółtkowska, *Postawy inteligencji wobec religii. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1991, ss. 102–103.

²⁰ M. Sroczyńska, *Kultura religijna nauczycieli. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Kielce 1999, ss. 93–94.

²¹ J. Gryciuk, *Religijność ludowa w środowisku wielkomięjskim (na przykładzie Warszawy)*, w: *Religijność ludowa – ciągłość i zmiana*, red. W. Piwowarski, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1983, s. 233.

W podsumowaniu można powiedzieć, że w stworzenie przez Boga świata i człowieka wierzyła większość badanych dorosłych katolików polskich, a znacznie mniejszy ich odsetek nie akceptował tego dogmatu wiary chrześcijańskiej. Średni wskaźnik z wszystkich badań tu prezentowanych orientacyjnie wskazuje, że wiarę w stworzenie świata i ludzi przez Boga wierzyło 69,8% dorosłych katolików, a 24,4% – nie wierzyło w prawdziwość tego dogmatu, natomiast 5,8% nie zajęło stanowiska w tej kwestii.

4. Wiara katolików w Opatrzność Bożą nad światem i ludźmi

Johannes Alfred van der Ven zaznacza, że dziś człowiek odrzuca Boga jako przyczynę wszystkiego, co dzieje się w życiu naturalnym, społecznym i psychologicznym. Równocześnie uważa, że Bóg nie jest już wszechmocną i wszędzie obecną istotą, która bezpośrednio wpływa na dzieje świata i losy ludzi oraz bezpośrednio decyduje o ich zdrowiu i chorobie; że Bóg nie interweniuje bezpośrednio w los świata i ludzi, a już na pewno nie dlatego, że jest despotą czy kaprysem. Z empirycznego punktu widzenia, czyli zgodnie z doświadczeniami współczesnych ludzi, takie metafory, jak „Opatrzność” czy „ingerencja Boga” utożsamia się z absolutną transcendencją Boga, którą ludzie ci odrzucają. W przeciwieństwie do tego, dziś ludzie doświadczają immanentnej transcendencji Boga jako czegoś pozytywnego i ją akceptują²².

W świetle tej konstatacji należy zapytać, jakie było nastawienie dorosłych katolików polskich do tego dogmatu wiary chrześcijańskiej w XX i XXI wieku? Czy w ich ocenie Bóg bezpośrednio wpływa na losy świata i ludzi od momentu ich stworzenia, następnie przez cały czas ich trwania, aż do końca ich istnienia? Czy też los ludzi i świata, w którym oni egzystują, zupełnie Boga nie interesuje i nie otacza go własną łaską i opieką? Czy wierzyli w Opatrzność Bożą nad światem i ludźmi? Wyniki dostępnych badań socjologicznych na ten temat ułatwią w pewnym stopniu odpowiedź na to pytanie.

Katolicy wiejscy i wychodźcy wiejscy w rejonie uprzemysłowionym Płocka badani przez Janusza Mariańskiego w latach 1967–1976 w następujący sposób odnieśli się do dogmatu o Opatrzności Bożej: wierzę: parafianie wiejscy w 1967 roku – 95,7% i w 1976 roku – 91,2%; wychodźcy ze wsi – 86,6%; wąpiew (odpowiednio) – 3% i 5,1% oraz 5,6%; nie wierzę (odpowiednio) – 1,3% i 3,7% oraz 7,8%. Większe zaufanie do opieki Boga nad światem mają parafianie wiejscy niż wychodźcy ze wsi żyjący w Płocku, a różnica pomiędzy odsetkami wierzącymi w tę

²² J.A. van der Ven, *Współczesne kontestacje chrześcijaństwa. Sekularyzacja czy desekularyzacja?*, w: *Chrześcijaństwo jutra. Materiały z II Międzynarodowego Kongresu Teologii Fundamentalnej w Lublinie 18–21 września 2001 roku*, red. M. Rusecki, K. Kaucha, Z. Krzyszowski, J. Mastej, I.S. Ledwoń, Wydawnictwo KUL, Lublin 2001, s. 1995.

pomoc Boga wynosiła 7 p.p., a tym samym więcej wśród nich niż wśród parafian wiejskich nie wierzyło w Opatrzność Bożą²³.

Do dogmatu o Opatrzności Bożej odnieśli się także katolicy w Kaliszu – autochtoni i imigranci ze wsi – badani przez Józefa Baniaka w latach 1983–1984 w formie odpowiedniej deklaracji w następujący sposób: wierzę: łącznie – 73,5%, w tym autochtoni – 75,3% i imigranci ze wsi – 68, 2%; wątpię: 8,4%, w tym (odpowiednio) – 7,9% i 9,3%; nie wierzę: 9,4%, w tym 9,1% i 10,6%; nie mam zdania: 6,0%, w tym 5,5% i 7,4%; brak odpowiedzi: 2,7%, w tym 2,2% i 4,5%. Bardziej ufni Opatrzności Bożej byli katolicy wiejscy niż imigranci mieszkający w parafiach kaliskich, a różnica pomiędzy ich odsetkami wynosiła 7,1 p.p. Potwierdzają to też odsetki badanych w obu grupach, którzy mieli trudności z akceptacją tego dogmatu wiary: parafianie miejscy – 22,5% i imigranci ze wsi – 27,3%²⁴.

Marek Korzeniowski, chcąc dowiedzieć się, czy dorośli katolicy w rejonie Kędzierzyna-Koźła, reprezentujący trzy pokolenia, akceptują dogmat o Opatrzności Bożej, zapytał ich podczas badań: „Kto ma największy wpływ na losy człowieka?” Na to pytanie respondenci w każdej grupie wiekowej udzielili następujących odpowiedzi: wyłącznie Bóg: ogółem – 21,5% (w tym w pokoleniu najstarszym (I) – 28,7%, w pokoleniu średnim (II) – 14,8%, w pokoleniu najmłodszym (III) – 21,6%); wyłącznie sami ludzie: 6,5% (w tym kolejno – 3,7%, 6,1%, 9,5%); zarówno Bóg, jak i ludzie: 68,1% (w tym – 63%, 75,7%, 65,5%); ktoś inny: 0,6% (w tym – 0,0%, 0,9%, 0,9%); nie potrafię odpowiedzieć: 1,8% (w tym – 4,6%, 0,0%, 0,9%); brak odpowiedzi: 1,5% (w tym – 0,0%, 2,6%, 1,7%). Badania te wykazały, że bezpośredni i wyłączny wpływ Boga na losy ludzi i świata dostrzegał i akceptował zaledwie co piąty badany dorosły katolik. Natomiast największy odsetek respondentów we wszystkich trzech pokoleniach twierdził, że los człowieka zależy jednocześnie od Boga i od samych ludzi (68,1%)²⁵.

Remigiusz Szauer zrealizował w latach 2019–2020 badania socjologiczne w diecezji koszalińsko-kołobrzesckiej na temat religijności, kościelności i moralności dorosłych katolików mieszkających w tej diecezji, obejmując nimi dwie grupy respondentów: dobranych losowo – 987 i praktykujących – 1005. W Opatrzność Bożą nad światem i ludźmi wierzyło tu zaledwie 44,8% badanych katolików, a pozostali nie wierzyli w nią lub nie zajęli stanowiska w tej kwestii ich²⁶.

W podsumowaniu można powiedzieć, że w Opatrzność Bożą nad światem i ludźmi wierzyła większość badanych dorosłych katolików, a znacznie mniejszy ich odsetek dogmat ten odrzucał i nie wierzył w opiekę Boga nad światem i ludź-

²³ J. Mariański, *Dynamika przemian religijności wiejskiej w rejonie płockim w warunkach industrializacji (1967 – 1976)*, Pallottinum, Warszawa 1984, s. 203.

²⁴ J. Baniak, *Religijność miejska w warunkach uprzemysłowienia i ruralizacji...*, ss. 203–204.

²⁵ M. Korzeniowski, *Religijność pokoleń...*, s. 116.

²⁶ R. Szauer, *Raport z badań socjologicznych pt. „Religijność – areligijność – irreligijność? Portret postaw wobec wiary, Kościoła i moralności katolików w diecezji koszalińsko-kołobrzesckiej*, Koszalin 2020, ss. 5–6, <http://www.diecezjakoszalin.pl> [dostęp: 24.07.2021].

mi. Średni wskaźnik z wszystkich badań cytowanych tu orientacyjnie wskazuje, że w Opatrzność Bożą wierzyło wówczas 69,1% badanych katolików dorosłych obrządku, a 26,8% – nie wierzyło w przesłanie tego dogmatu. Z kolei 4,1% badanych nie zajęło stanowiska w tej kwestii.

Zakończenie

W podsumowaniu analiz dokonanych w tym artykule można ogólnie powiedzieć, że wyobrażenia dorosłych katolików polskich obrządku dotyczące Boga nie były w pełni spójne z nauczaniem Kościoła, a wiara ich w dogmaty teocentryczne kształtowała się w przyjętym okresie przełomu XX i XXI wieku na średnim poziomie, odbiegając tym samym znacząco od oczekiwań Kościoła. Akceptację tych dogmatów i wiarę w ich przekaz ideowy determinowały różne czynniki, lecz najbardziej różnicowały ją globalne wyznania wiary religijnej i praktyk kultowych badanych katolików dorosłych. Z kolei płeć, wiek, wykształcenie i typ środowiska społecznego respondentów jako zmienne niezależne różnicowały już na niższym poziomie ich wyobrażenia Boga i wiarę w Jego istnienie. Jednak kobiety częściej deklarowały wiarę w te dogmaty (76,5%) niż mężczyźni (65,8%); podobnie mieszkańcy wsi częściej (82,4%) niż mieszkańcy miast (72,3%) akceptowali te dogmaty i wierzyli w ich przesłanie religijne.

Uogólnione wskaźniki nastawienia badanych katolików dorosłych do dogmatów teocentrycznych wskazane w cytowanych badaniach kształtowały się następująco: a) akceptacja (wiara) – 69,5% (w tym w drugiej połowie XX wieku – 71,4% i w obu dekadach XXI wieku – 67,5%; różnica – 3,9 p.p.); b) odrzucenie (niewiara) – 14,7% (w tym odpowiednio – 13,6% i 15,7%; różnica – 2,1 p.p.); c) brak stanowiska – 9,8% (w tym – 10,3% i 9,2%; różnica – 1,1 p.p.); d) brak odpowiedzi – 6,2% (w tym – 4,7% i 7,6%; różnica – 2,9 p.p.). Inaczej mówiąc, wskaźniki te informują, że w XXI wieku zmniejszył się o niespełna 4 p.p. odsetek dorosłych katolików polskich, którzy akceptowali dogmaty teocentryczne, w zestawieniu z wskaźnikami tej akceptacji w drugiej połowie XX wieku. Jednocześnie wzrósł w obecnym wieku o ponad 2 p.p. odsetek respondentów odrzucających te dogmaty, a także wzrósł odsetek tych, którzy uchylili się od odpowiedzi na to pytanie.

Wśród dogmatów teocentrycznych centralne miejsce zajmuje prawda wiary o istnieniu Boga w Trójcy Świętej – jako Boga Ojca, Syna Bożego i Ducha Świętego. Średnie wskaźniki z tych badań dotyczące akceptacji tego dogmatu i wiary w jego ideowe przesłanie są następujące: za cały badany okres: 84,1% (w tym w minionym wieku – 89,7% i w obecnym wieku – 78,4%; różnica – 11,3 p.p.). Oznacza to, że w XXI wieku zmniejszył się odsetek dorosłych katolików, którzy akceptowali ten dogmat teocentryczny oraz deklarowali wiarę w Boga w Trójcy Osób Boskich. Odsetki katolików kwestionujących ten dogmat i niewierzących w Trójcę Osób Boskich były następujące: ogółem – 11,3% (w tym w minionym wieku – 8,2% i w

bieżącym wieku – 14,3%, różnica i wzrost o 6,1 p.p.). Pozostali respondenci nie zajęli stanowiska lub odmówili odpowiedzi – 4,7% (w tym 2,1% i 7,3%, różnica – 5,2 p.p.). Oznacza to, że w XXI wieku w porównaniu z drugą połową XX wieku zmniejszył się odsetek badanych katolików dorosłych, którzy wierzyli w istnienie Boga w Trójcy Osób Boskich, a równocześnie wzrósł odsetek tych katolików, którzy twierdzili, że nie wierzą w ideowe przesłanie tego dogmatu wiary chrześcijańskiej. Podobna sytuacja dotyczy wiary i niewiary badanych katolików dorosłych w trwałą opiekę Boga nad ludźmi i światem: wskaźnik wierzących w nią zmalał w obecnym wieku, a wzrósł odsetek, którzy w nią nie wierzyli lub powątpiewali.

Zatem w wyobrażeniach i nastawieniu dorosłych katolików polskich do dogmatów teocentrycznych chrześcijaństwa w latach 1965–2020 wystąpił trend ujemny, spadkowy, oznaczający zmniejszenie się odsetka katolików akceptujących te dogmaty i wierzących w ich przesłanie religijne w bieżącym wieku, a także wzrost odsetka katolików kwestionujących je i niewierzących w ich sens. Analiza wskaźników z uwzględnionych tu badań potwierdza ten ujemny trend w odniesieniu do każdego dogmatu teocentrycznego.

Literatura

- Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, tłum. W. Betkiewicz, M. Bucholc, P. Gadomski, J. Haman, A. Jasiewicz, E. Betkiewicz, A. Kloskowska-Dudzińska, M. Kowalski, M. Mozga, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Baniak J., *Religijność miejska w warunkach uprzemysłowienia i ruralizacji na przykładzie Kalisza. Studium socjologiczne*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 1990.
- Blałock H.C., *Statystyka dla socjologów*, tłum. M. Tabin, I. Topińska, K. Starzec, PWN, Warszawa 1977.
- Boguszewski R., *Od zinstytucjonalizowanej do zindywidualizowanej: religijność Polaków w procesie przemian*, w: *Globalny i lokalny wymiar religii. Polska w kontekście europejskim*, red. I. Borowik, A. Górny, W. Świątkiewicz, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2016.
- Filary wiary. *Raport tabelaryczny z badania omnibusowego*, Pracownia Badań Społecznych DGA, Sopot 2006.
- Frankowski E.M., *Religijność katolików diecezji sandomierskiej. Studium socjologiczne*, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej w Stalowej Woli, Sandomierz–Stalowa Wola 2006.
- Gryciuk J., *Religijność ludowa w środowisku wielkomiejskim (na przykładzie Warszawy)*, w: *Religijność ludowa – ciągłość i zmiana*, red. W. Piwowarski, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1983.
- Jarmoch E., *Doświadczenie religijne*, w: *Religijność Polaków: 1991–1998*, red. W. Zdaniec, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2001.
- Jarmoch E., *Wiara i religijność*, w: *Postawy społeczno-religijne Polaków: 1991–2012*, red. L. Adamczuk, E. Firlit, W. Zdaniewicz, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Warszawa 2013.

- Kamiński R., *Przynależność do parafii katolickiej. Studium pastoralne*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1987.
- Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2005.
- Korzeniowski M., *Religijność pokoleń. Studium przypadku rejonu kędzierzyńsko-kozielskiego*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2005.
- Libiszowska-Żółtkowska M., *Postawy inteligencji wobec religii. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1991.
- Mariański J., *Dynamika przemian religijności wiejskiej w rejonie płockim w warunkach industrializacji (1967–1976)*, Pallottinum, Warszawa 1984.
- Mariański J., *Emigracja z Kościoła. Religijność młodzieży polskiej w warunkach zmian społecznych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008.
- Mariański J., *Religijność w procesie przemian. Szkice socjologiczne*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1991.
- Nowak S., *Metodologia badań socjologicznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1965.
- Piwowarski W., *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym. Studium socjologiczne*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 1977.
- Piwowarski W., *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji. Studium socjologiczne*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 1971.
- Przekonania religijne Polaków*, „Rzeczpospolita” 2003.
- Sroczyńska M., *Kultura religijna nauczycieli. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego, Kielce 1999.
- Szauer R., *Raport z badań socjologicznych pt. „Religijność – areligijność – irreligijność? Portret postaw wobec wiary, Kościoła i moralności katolików w diecezji koszalińsko-kołobrzeszkiej*, Koszalin 2020, <http://www.diecezjakoszalin.pl> [dostęp: 24.07.2021].
- Ven J.A. van der, *Współczesne kontestacje chrześcijaństwa. Sekularyzacja czy desekularyzacja?*, w: *Chrześcijaństwo jutra. Materiały II Międzynarodowego Kongresu Teologii Fundamentalnej* Lublin, 18–21 września 2001, red. M. Rusecki, K. Kaucha, Z. Krzyszowski, J. Mastej, I. S. Ledwoń, Wydawnictwo KUL, Lublin 2001.
- Zaręba S.H., *Postawy wobec wiary religijnej i postrzeganie duchowieństwa*, w: *Religijność mieszkańców Warszawy*, red. W. Zdaniewicz, S.H. Zaręba, T. Zembrzuski, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Warszawa 2007.

